

Voting advice via internet: answers, attitudes and voting intentions

Summary

In September 2012, the NWO-project *Voting Advice Via Internet* has started. In this research project, we investigate, among other things, how various wording aspects of voting advice applications (VAAs) influence the answers given to the VAA statements. The current article investigates the effects of two wording aspects: valence framing (“Wearing niqabs in public should be forbidden” vs. “Wearing niqabs in public should be allowed”) and issue framing (is a statement on niqabs placed under the heading of “immigration” or “integration”?). Results show that respondents more often give disagreeing answers to negatively worded questions, than agreeing answers to equivalent positive questions. This effect occurs for about one in every three questions. The effect of issue framing occurs for only one in eight questions. When an effect of issue framing occurs, we find respondents answering in correspondence with the frame chosen: when the financial aspects of an issue are foregrounded (“finance”), respondents answer more “rightist” as compared to when social aspects are made salient (“care”).

B.C. Holleman, docent-onderzoeker, Departement Nederlands / Utrechts Instituut voor Linguïstiek (Uil OTS), Universiteit Utrecht, Trans 10, 3512 JK Utrecht.

N. Kamoen, postdoc, Utrechts Instituut voor Linguïstiek OTS (UiL OTS), Universiteit Utrecht, Trans 10, 3512 JK Utrecht; en docent-onderzoeker, Departement Communicatie- en Informatiewetenschappen, Tilburg University, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg.

C. H. de Vreese, hoogleraar politieke communicatie, Amsterdam School of Communication Research, ASCoR, Afdeling Communicatiewetenschap, Kloveniersburgwal 48, 1012 CX Amsterdam.

BREGJE HOLLEMAN, NAOMI KAMOEN en CLAES DE VREESE

Samenvatting

In september 2012 is het NWO-project *Voting Advice Via Internet* van start gegaan. In dit onderzoeksproject onderzoeken we, onder andere, hoe de formulering van stellingen in stemhulpen een effect heeft op de gegeven antwoorden. In dit artikel bespreken we de effecten van twee soorten formuleringsvariatie: valence framing (“Vrouwen mogen in het openbaar niqabs dragen” vs. “... mogen *niet* in het openbaar niqabs dragen”) en issue framing (staat een vraag over niqabs onder het kopje “integratie” of onder “immigratie”?). Voor valence framing geldt dat stemhulpgebruikers vaker “oneens” antwoorden op negatieve vragen dan “eens” op positieve. Dit effect ontstaat bij één op de drie vragen. Een effect van issue framing treedt slechts voor één op de acht vragen op. Als een effect optreedt, antwoorden respondenten in overeenstemming met het frame: als het kopje de financiële aspecten van een issue benadrukt (“inkomen”), wordt er inhoudelijk “rechtser” geantwoord dan wanneer de nadruk ligt op een sociaal aspect (“zorg”).

1. Inleiding

Het Nederlandse politieke veld was tot in de jaren '60 één van de meest stabiele van Europa: men stemde traditioneel en binnen de eigen zuil. Tegenwoordig is het Nederlandse politieke veld onberekenbaarder: kiezers stemmen bijna niet meer op een vaste partij, maar wisselen per verkiezing van partij en bepalen hun stemvoorkeur steeds meer op het laatste moment (Adriaansen, Van Praag & De Vreese, 2011; Mair, 2008). Als kiezers bij elke verkiezing opnieuw beslissen wat te stemmen, hebben ze het in een meerpartijendemocratie zoals de Nederlandse niet gemakkelijk. Waarop moet een burger politieke beslissingen baseren?

Een groot deel van de Nederlandse bevolking baseert de keuze voor een partij (mede) op uitkomsten van stembulpen, ofwel “Voting Advice Applications” (VAAs). VAAs zijn online tools, die in feite een opsomming bieden van partijstandpunten over diverse beleidsthema’s. Gebaseerd op de reacties van stembulpgebruikers op stellingen over deze kwesties, produceert het programma een stemadvies (Garzia, 2010). Dit doet bijvoorbeeld Stemwijzer door in het resultatenschermbild een rangordening aan te bieden op grond van de hoeveelheid punten waarop de invuller en de partijen overeenstemmen. Recenter zijn er ook stembulpen ontwikkeld die minder expliciet een stemadvies bieden, maar de gebruiker positioneren in een politiek landschap en de gebruiker zelf laten bepalen op welke partij hij of zij (dus) wil stemmen. Dit type stembulp wordt een “Voting Engagement Tool” (VET) genoemd. KiesKompas is een voorbeeld van zo’n VET.

Het doel van zowel VAAs als VETs is om het inzicht in partijstandpunten van gebruikers te vergroten. De hulpen proberen deze informatie op een leuke manier te brengen, zodat een lage cognitieve inspanning van de gebruiker nodig is. De bedoeling is hierdoor het plezier en de interesse in politiek van de gebruikers te vergroten, hun begrip van het politieke systeem te doen toenemen en de motivatie om met politiek bezig te zijn en erover te praten, te verhogen (Cedroni & Garzia, 2010).

Tijdens elk van de vorige nationale verkiezingen in Nederland (2006, 2010 en 2012) gebruikten ongeveer 6 miljoen kiezers een stembulp. De grote populariteit van deze tools impliceert een grote mogelijke invloed van die instrumenten op het politieke landschap. Het is daarom verwonderlijk dat er, ondanks hun populariteit, nauwelijks empirisch onderzoek naar stembulpen is gedaan. Belangrijke onderzoeksvragen die om een antwoord vragen, zijn de volgende: Door wat voor mensen worden stembulpen gebruikt, en op wat voor manier? Hoe gaan gebruikers om met de verkregen uitkomsten? Leiden stembulpen tot een groter begrip van de politiek en een verhoogde motivatie om te gaan stemmen? En in hoeverre zijn het verkregen advies en de manier waarop het politieke landschap wordt begrepen afhankelijk van vraagformulering of andere vormgevingskeuzes in het instrument?

Om deze onderzoeksvragen te verkennen, is per 1 september 2012 het VAVI-project gestart (Voting Advice Via Internet; zie ook <http://vavi.wp.hum.uu.nl/>). Dit project wordt gefinancierd binnen het “Begrijpelijke Taal”-programma van NWO. In het VAVI-project werken de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam

samen aan dieper inzicht in het gebruik en de effecten van politieke stemhulpen – deels samen met maatschappelijke partners, zoals KiesKompas.

In dit artikel doen wij verslag van onze eerste verkenningen binnen het VAVI-project. Deze verkenningen hebben betrekking op de effecten van *framing* van de stellingen in een VAA. Framing is het op verschillende manieren presenteren van dezelfde informatie. Dit type variatie bleek in eerder onderzoek onder andere van invloed te zijn op de antwoorden die mensen geven op vragenlijstvragen, en op de attitudes en gedragsintenties die lezers vormen naar aanleiding van teksten. In een drietal pilotstudies hebben we daarom de effecten van zowel valence framing (het positief of negatief stellen van vragen) als issue framing (het presenteren van dezelfde stelling vanuit een verschillende invalshoek) in stemhulpen onderzocht.

Alvorens over deze pilotstudies te rapporteren, bespreken we in sectie 2 eerst uitgebreid de procedures die de twee belangrijkste stemhulpen in Nederland, Stemwijzer en KiesKompas, hanteren als ze een stemhulp maken (zie ook De Graaf, 2010; Krouwel, Vitiello & Wall, 2012). Deze procedures zijn erop gericht een instrument te ontwikkelen dat een zo objectief mogelijk beeld geeft van het politieke landschap van dat moment en de eigen positie van de gebruiker daarin. We staan daarbij met name stil bij de formuleringskeuzes die stemhulpmakers maken. Op basis daarvan maken we vervolgens aannemelijk dat de framing van de stellingen een relevant aspect is van het stemhulpontwerp.

2. De werkwijze van Stemwijzer en KiesKompas

Stap 1: Selectie van relevante partijen en kandidaten. Een eerste stap bij het maken van een stemhulp is het selecteren van partijen die in de stemhulp opgenomen gaan worden. Meestal wordt als criterium gehanteerd dat alle partijen die op dit moment in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn en opnieuw meedoen aan de verkiezingen, worden meegenomen in de stemhulp. Voor nieuwe partijen geldt dat ze worden meegenomen als ze systematisch op minimaal één zetel uitkomen in de peilingen voorafgaand aan de verkiezingen en als ze standpunten hebben op het grootste deel van de thema's die aan de orde komen.

Stap 2: Issue-identificatie en –selectie. Vervolgens identificeren de stemhulpbouwers welke issues belangrijk genoeg zijn om te bevragen. Stemwijzer

selecteert deze thema's aan de hand van de verkiezingsprogramma's. Een criterium voor selectie is dat een thema controversieel genoeg moet zijn (minstens één partij is voor en één partij is tegen, niet teveel partijen staan neutraal tegenover het thema). Daarnaast streeft Stemwijzer naar spreiding in de thema's (De Graaf, 2010).

KiesKompas baseert zich bij het selecteren van issues niet alleen op partijprogramma's, maar ook op andere partijdocumenten, zoals partijwebsites en interviews met politiek leiders. Op basis van een computergestuurde tekstanalyse wordt vastgesteld hoe vaak bepaalde thematieken aan de orde komen in deze bronnen. Daarnaast lezen inhoudsexperts deze bronnen om saillante issues te identificeren. Zij richten zich daarbij dus niet zozeer op de frequentie waarmee een bepaald issue besproken wordt, maar meer op de urgentie van issues. Vanuit de input van zowel de computergestuurde analyse als de expertgerichte analyse, wordt een groslijst van 35 á 55 issues samengesteld. Gestreefd wordt naar een lijst die een grote inhoudelijke variëteit bevat. Bovendien wordt gestreefd naar issues die elk differentiëren tussen partijen: het heeft geen zin om issues te bevragen waarover alle partijen het eens zijn.

Stap 3: Formulering van de stellingen. Als de issues bekend zijn, kunnen de stellingen over de issues geformuleerd worden. Stemwijzer probeert de stellingen zoveel mogelijk letterlijk uit partijprogramma's te destilleren. Een groslijst van circa 50 stellingen wordt voorgelegd aan diverse kenners en aan "recognized members of political parties" (De Graaf, 2010: 37), zoals bestuursleden en campagnemedewerkers. Op basis van gesprekken met hen wordt uiteindelijk de definitieve formulering van de stellingen bepaald.

KiesKompas haalt de stellingen niet letterlijk uit partijprogramma's, maar formuleert ze zodanig dat ze optimaal passen bij de onderliggende dimensies die KiesKompas hanteert: een links-rechts dimensie (de positie hierop wordt vooral bepaald door de visie op de rol van de overheid in de economie en de gewenste invloed van de burger op de politiek) en een progressief-conservatief dimensie (die overeenkomt met de zogenaamde GAL-TAN- schaal van Marks, Hooghe, Steenbergen & Bakker, 2007, waarin GAL staat voor groen-alternatief-liberaal en TAN voor traditioneel-autoritair-nationalistisch). Waar bij Stemwijzer dus alle stellingen individueel functioneren, worden bij KiesKompas twee latente constructen onderscheiden: links-rechts en progressief-conservatief. Daarnaast deelt KiesKompas de stellingen in op basis van inhoudelijke thema's, zoals Veiligheid en Onderwijs (zie

Box 1). Over elk thema worden enkele vragen gesteld, om spreiding in onderwerpen te garanderen.

Box 1: Schaling en dimensies in KiesKompas, voorbeeld van 4 stellingen uit 2012

Om de files op te lossen moeten meer wegen aangelegd worden

Progressief, thema Milieu

De AOW-gerechtigde leeftijd moet 65 blijven

Links, thema Werk

Op de werkloosheidsuitkering (WW) mag worden bezuinigd

Rechts, thema Werk

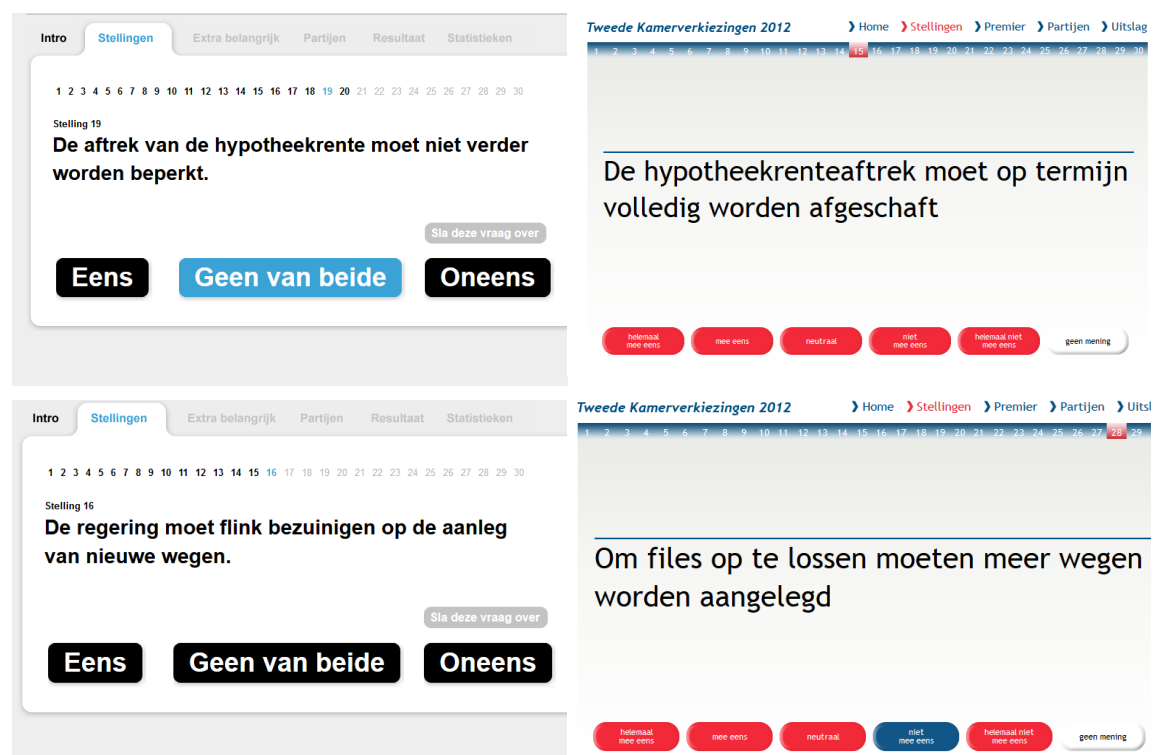
Alle coffeeshops moeten worden gesloten

Conservatief, thema Veiligheid

De verschillende procedures die Stemwijzer en KiesKompas hanteren, leiden logischerwijs tot formuleringsverschillen op het niveau van de individuele vraag (zie Figuur 1). Deze verschillen kunnen geëvalueerd worden in het licht van de vragenlijstadviesliteratuur (bijvoorbeeld Van den Berg, Mehciz, Houtkoop-Steenstra, & Holleman, 2002), maar specifiek voor framing, de focus van dit artikel, valt op dat de stelling over de hypotheekrenteaftrek negatief geformuleerd is in KiesKompas (hypotheekrenteaftrek moet worden “afgeschaft”) en inhoudelijk positief geformuleerd is in Stemwijzer (hypotheekrenteaftrek moet “niet beperkt” worden). De stelling over het aanleggen van wegen verschilt op een vergelijkbare manier in gekozen valence frame (“meer wegen aanleggen” vs “bezuinigen op nieuwe wegen”). Daarnaast is hier ook variatie te zien in issue framing: bij Stemwijzer wordt het aanleggen van wegen als een financiële kwestie gebracht, terwijl bij KiesKompas het oplossen van de files centraal staat. Deze voorbeelden laten zien dat het gekozen valence frame en issue frame wezenlijke formuleringsaspecten zijn die variëren binnen en tussen stemhulpen. Eerder onderzoek naar framing in vragenlijsten en (politieke) communicatie maakt de verwachting reëel dat variatie op dit punt de antwoorden in de stemhulp, en de politieke attitudes en intenties na het invullen van de stemhulp beïnvloedt.

Naast formuleringsverschillen in de stellingen, verschillen de stemhulpen in de manier waarop gebruikers hun mening over de stellingen kenbaar kunnen maken.

Stemwijzer heeft 3 antwoordopties (eens-geen van beide-oneens) en de mogelijkheid een stelling over te slaan; KiesKompas biedt 5 antwoordopties (helemaal mee eens-helemaal niet mee eens) en een geen mening-optie. Daarnaast biedt Stemwijzer de mogelijkheid om tijdens het beantwoorden van de stellingen meer informatie over het thema te krijgen, geordend per partij. Bij KiesKompas kan alleen achtergrondinformatie over de partijstandpunten worden geraadpleegd nadat de 30 stellingen zijn beantwoord. Ook dit zijn relevante vormgevingskeuzes waarvan de effecten op de antwoorden, de verkregen adviezen, attitudes en begrip, verder onderzocht zou kunnen worden - maar dat valt buiten het bereik van dit artikel.

Figuur 1. Stellingen Stemwijzer 2012 (links) en uit Kieskompas 2012 (rechts) over hetzelfde thema

Stap 4: Plaatsing van de partijen op de stellingen. Als de stellingen zijn geformuleerd, moeten de partijstandpunten worden weergegeven in termen van antwoorden op de stellingen. Stemwijzer vraagt de politieke partijen zichzelf te positioneren. Omdat dit kan leiden tot strategische beslissingen van die partijen (Van Praag, 2007, in Krouwel, Vitiello & Wall, 2012), gebruikt KiesKompas een combinatie van methoden: het schaalt de partijpunten zelf aan de hand van partijprogramma's en andere documenten,

en legt die inschaling ter verificatie voor aan de politieke partijen. Hierdoor ontstaat regelmatig een proces van onderhandeling met de betreffende spindoctors over het “expertstandpunt” zoals KiesKompas dat heeft afgeleid uit de geanalyseerde documenten. Bij zichzelf tegensprekende partijdocumenten over een onderwerp kan dit ertoe leiden dat een “gemiddeld” standpunt wordt gekozen als uiteindelijke partijstandpunt. Zowel KiesKompas als Stemwijzer zorgt er in het uiteindelijke instrument voor dat duidelijk is waarop de partijpositionering per stelling is gebaseerd. Stemwijzer geeft desgewenst tijdens het invullen bij elke stelling de standpunten van alle partijen, KiesKompas biedt achteraf de mogelijkheid om de partijstandpunten te vergelijken met het eigen standpunt én te zien waarop de partijpositionering is gebaseerd.

Stap 5: Vergelijking van het gebruikersoordeel met de partijstandpunten. Er zijn globaal twee methoden om de mate van overeenstemming te bepalen tussen de partijstandpunten en de gebruikersstandpunten: agreement-based (o.a. door Stemwijzer gebruikt) en proximity-based (vooral door KiesKompas ingezet; zie ook Krouwel, Vitiello & Wall, 2012). In de agreement-based methode wordt voor elke stelling vastgesteld of de gebruiker overeenstemde of verschilde van een partijstandpunt voor die stelling. Uiteindelijk wordt een ranglijst van partijen geproduceerd: de partij waarmee een gebruiker de meeste overeenkomsten heeft, komt bovenaan te staan. In de proximity-based methode, worden de issues uit de stellingen geaggregeerd over dimensies. In het geval van KiesKompas zijn dat de eerder genoemde links-rechts en progressief-conservatief dimensie. De gebruiker krijgt vervolgens te zien wat zijn positie in het politieke veld is op basis van die dimensies.

Vervolgens is natuurlijk ook relevant hoe de mate van overeenstemming visueel wordt weergegeven (zie Figuur 2). Bij KiesKompas is de eigen positie weergegeven in het eerder besproken assenstelsel. Een rode stip geeft de positie van de gebruiker in het landschap aan, en de gebruiker kan zo zelf zien hoe zijn mening zich verhoudt tot die van de politieke partijen. In Stemwijzer wordt met horizontale balken en een getal weergegeven hoe groot de mate van overeenstemming is tussen de gebruiker en een partij.

Figuur 2. Het resultatscherm van Kieskompas 2012 en Stemwijzer 2012

3. Valence framing

Uit de uiteenzetting in sectie 2 blijkt hoeveel keuzes er gemaakt (moeten) worden in het ontwerpproces van een stemhulp. Elk van deze keuzes is potentieel van invloed op de antwoorden die respondenten geven op de stellingen, het advies dat wordt uitgebracht, en daarmee, op de mentale representatie van de gebruiker over eigen positie in het politieke veld (zie ook Walgrave, Nuytemans, en Pepermans, 2009).

Op basis van eerder onderzoek naar teksten kunnen we verwachten dat de polariteit van een stellingen in een stemhulp een invloed heeft op genoemde factoren. In teksten is vaak onderzocht wat het effect is als een product vanuit positief of negatief perspectief beschreven wordt. Steeds weer blijkt dat het gekozen perspectief ons oordeel over de informatie beïnvloedt. Zo zal een rijopleiding met een slagingspercentage van 75% als aantrekkelijker beschouwd worden dan een rijopleiding met 25% zakkans, hoewel beide typeringen inhoudelijk identiek zijn (Levin & Gaeth, 1988; zie ook Levin, Schneider & Gaeth, 1998).

In vragenlijsten zien we een vergelijkbaar fenomeen. Respondenten geven op positieve vragen systematisch minder ja-antwoorden, in vergelijking met het aantal nee-antwoorden op de tegengestelde vraag (Holleman, 2000; Kamoen, Holleman & Van den Bergh 2007). Zo zullen respondenten bijvoorbeeld op de vraag “Ritueel slachten moet verboden worden. Eens 0 0 0 0 0 Oneens” (KiesKompas 2012) eerder geneigd zijn om “oneens” te antwoorden, dan om “eens” te antwoorden op de vraag “Ritueel slachten moet toegelaten zijn”.

In gestandaardiseerde vragenlijsten was lange tijd de vraag of dit fenomeen betekende dat respondenten een zelfde mening anders uitdrukken op de antwoordschaal door het verschil in vraagformulering, of dat het verschil in vraagformulering ertoe leidt dat een (deels) andere attitude wordt opgehaald of gevormd. Uitgebreid empirisch onderzoek (Holleman 2000, 2006; Kamoen, 2012) wijst erop dat het eerste het geval is. Met andere woorden, tegengestelde vragen meten dezelfde attitude, maar die attitude wordt anders vertaald naar de antwoordschaal – waardoor de attitudes anders lijken, en niet makkelijk “terug te vertalen” zijn naar een omgekeerde vraagstelling. Als een onderzoeker meet dat 40% vindt dat een maximumsnelheid van 130 km/u op de snelwegen gehandhaafd moet worden, kan hij of zij dus niet rapporteren dat 60% vindt dat die snelheidslimiet moet worden afgeschaft....

De vraag is of soortgelijke effecten van positieve en negatieve formuleringen gevonden worden in stemhulpen. Aangezien de vorm van stemhulpen veel overeenkomsten vertoont met attitudevragenlijsten, is de verwachting van wel. Anderzijds is het gebruiksdoel anders: in stemhulpen probeert een gebruiker deels ook zijn mening te vormen met behulp van het vragenlijstinstrument, terwijl een vragenlijst slechts beoogt bestaande meningen zo zuiver mogelijk te meten. Het is dus interessant om via stemhulpen te onderzoeken hoe de vraagformulering de

antwoorden beïnvloedt. Bovendien bieden stemhulpen een interessante mogelijkheid voor een uitbreiding van de focus: niet alleen kan worden onderzocht of vraagformulering de antwoorden stuurt, maar ook of de politieke cognities, attitudes en intenties er door worden beïnvloed. Deze laatste afhankelijke variabelen worden in de pilotstudies die we in sectie 3.1 en 3.2 beschrijven echter nog buiten beschouwing gelaten.

3.1 Pilotstudie 1: Valence framing met impliciete, zuivere contrasten

In pilotstudie 1 zijn op basis van Stemwijzer 2010 twee experimentele versies van een stemhulp gemaakt. Deze stemhulpversies bevatten een aantal dezelfde vragen, maar ook een dertigtal vragen die op grond van de formulering zijn gemanipuleerd. Voor deze vragen geldt dus dat ze in de ene versie van de vragenlijst positief gesteld stonden, en in de andere helft negatief.

In pilotstudie 1 werd bij het construeren van positieve en negatieve vraagstellingen alleen gebruik gemaakt semantische contrasten (bijv. handhaven-afschaffen) of morfologische contrasten (bijv. afhankelijk-onafhankelijk). Expliciete negaties (handhaven – niet handhaven) werden vermeden, omdat deze in de adviesliteratuur rond vragenlijstformulering altijd worden afgeraden (bijv. Dillman, 2000).

Om aan deze eisen te voldoen, moesten de originele stellingen uit Stemwijzer af en toe enigszins worden geherformuleerd. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de stelling “De hoogte van de kinderbijslag moet afhankelijk worden van wat iemand verdient”. Deze stelling kan niet zomaar omgedraaid worden in “De hoogte van de kinderbijslag moet onafhankelijk worden van wat iemand verdient”, omdat de kinderbijslag al onafhankelijk is van het gezinsinkomen. Daarom werd deze stelling geherformuleerd tot “De hoogte van de kinderbijslag moet afhankelijk/onafhankelijk zijn van wat iemand verdient”.

Soms moesten ook ingrijpendere wijzigingen gedaan worden om positieve en negatieve varianten van een vraag te construeren. Dat gold bijvoorbeeld voor de stelling “De regering moet extra geld uitgeven voor nieuwe en bredere wegen”. Deze vraag kan met oog op de politieke discussie niet zomaar geformuleerd worden als “De regering moet minder geld uitgeven voor nieuwe en bredere wegen”; de politieke discussie gaat immers niet om minder uitgeven aan nieuwe en brede wegen, maar om

het verhogen van de uitgaven of deze hetzelfde houden. In zo'n geval werd besloten om een evaluatie te bevragen van de maatregel: "Het is goed/slecht dat de regering extra geld uitgeeft voor nieuwe en bredere wegen".

De twee uiteindelijke vragenlijstversies zijn in mei 2012 – toen net bekend was dat er verkiezingen zouden komen - via pen en papier afgenomen op hogescholen en in bibliotheken in Utrecht. Dit leverde een sample op van 150 respondenten. Zij waren gemiddeld 22 jaar ($SD = 1.8$), en waren overwegend (81%) bezig aan een HBO-opleiding. Qua politieke oriëntatie kan gesteld worden dat onze sample divers is: 50 respondenten classificeerden zichzelf als politiek links, 62 als rechts, en 36 personen plaatsen zichzelf in het midden. Daarnaast gaven 65 personen aan progressief te zijn, vonden 23 respondenten zichzelf conservatief, en kozen 60 mensen voor een middenpositie.

Respondenten werden aselekt aan een van de vragenlijstversies toegewezen. Controle toonde aan dat de groepen respondenten vergelijkbaar waren op basis van alle gemeten persoonskenmerken (leeftijd: $t = 0.33$; $df = 148$; $p = .74$; opleidingsniveau: $\chi^2 = 2.49$; $df = 12$; $p = 0.29$; politieke voorkeur: $\chi^2 = 2.35$; $df = 4$; $p = 0.67$ en $\chi^2 = 0.78$; $df = 4$; $p = 0.94$). Als dus voor een bepaalde vraag een verschil in antwoorden wordt geconstateerd, kunnen we er vrij zeker van zijn dat dit verschil is toe te schrijven aan de gemanipuleerde formulering van de vraag

De antwoorden van de invullers blijken voor 9 van de 30 vragen significant te verschillen (zie Tabel 1). In 4 van de 9 gevallen is het effect in de verwachte richting: respondenten antwoorden vaker "oneens" op een negatief geformuleerde vraag, dan "eens" op een equivalente positieve vraag. Zo geldt voor vraag 3 dat respondenten meer geneigd zijn "oneens" te antwoorden als gevraagd wordt of kinderbijslag "onafhankelijk" moet zijn van inkomen, in vergelijking met het aantal "eens" antwoorden op de equivalente positieve vraag dat kinderbijslag "afhankelijk" van het inkomen moet zijn. In andere woorden, respondenten drukken hun mening positiever uit als de vraag negatief gesteld staat. Eenzelfde patroon is zichtbaar bij vraag 10 (verdwijnen televisienetten acceptabel/onacceptabel), vraag 14 (sociale huurwoningen afhankelijk/onafhankelijk van inkomen), en vraag 18 (onwenselijkheid/wenselijkheid van euthanasie).

Bij de andere vijf vragen met een formuleringseffect is het verschil in de tegengestelde richting en levert de positief geformuleerde vraag een positievere attitude op ten aanzien van het attitudeobject in de vraag. Dit is bijvoorbeeld het geval

bij vraag 15 over het uitgeven van geld aan nieuwe wegen: respondenten zijn het meer “eens” met de stelling dat het “goed” is om meer geld uit te geven aan nieuwe wegen, dan dat ze het “oneens” zijn met de stelling dat “slecht” is om hier meer geld aan te spenderen. Al met al zien we dus wél formuleringseffecten, maar de effecten variëren in omvang en richting en treden niet bij elke vraag op.

Tabel 1: Gemiddelde score op de 30 gemanipuleerde vragen in pilotstudie 1. Een hogere score staat voor een positievere evaluatie van het attitudeobject (meer eens met de positieve vraag/meer oneens met de negatieve vraag). Bij een significant verschil tussen formuleringsopties is de achtergrond van de hoogste score (meest positieve evaluatie van het attitudeobject) gearceerd en de effectgrootte (Cohen's *d*) berekend.

Vraag	Formulering	Gem (sd)	Cohen's <i>d</i>
1. Het is...dat het tekort op de rijksbegroting uiterlijk in 2013 is teruggebracht tot maximaal 3%	1: haalbaar	3.01 (1.07)	
	2: onhaalbaar	3.12 (1.06)	
2. Het is...dat mensen die veel verdienen meer belasting zouden moeten betalen	1: wenselijk	3.40 (1.19)	
	2: onwenselijk	3.48 (1.14)	
3. De hoogte van de kinderbijslag moet ... zijn van wat iemand verdient	1: afhankelijk	3.28 (1.18)	
	2: onafhankelijk	3.91 (0.87)	0.61
4. Het is ... als winkeliers helemaal zelf kunnen bepalen of zij hun winkel op zondag openen	1: goed	3.71 (1.40)	
	2: slecht	3.81 (1.35)	
5. Het is... als werkgevers de eerste zes maanden de WW-uitkering moeten betalen voor mensen die zij ontslaan in plaats van dat de overheid dat doet	1: acceptabel	3.28 (1.06)	
	2: onacceptabel	3.11 (1.09)	
6. In 2019 wordt de pensioenleeftijd verhoogd naar 66 jaar, en uiterlijk in 2024 naar 67. Het is ... om deze verhoging sneller door te voeren.	1: wenselijk	3.12 (1.32)	
	2: onwenselijk	3.15 (1.22)	
7. Het is .. dat het voor werkgevers makkelijk wordt om werknemers te ontslaan	1. goed	2.93 (1.21)	
	2. slecht	2.84 (1.10)	
8. Alle islamitische scholen in Nederland moeten...	1. open blijven	3.80 (1.32)	0.74
	2. sluiten	2.85 (1.24)	
9. Er is extra geld nodig voor onderwijs. Het is ... dat de overheid de studiebeurs afschaft en in plaats daarvan geld leent aan studenten voor hun studie	1. redelijk	1.97 (1.04)	
	2. onredelijk	2.17 (1.16)	
10. De overheid betaalt mee aan de publieke televisienetten Nederland 1, 2 en 3. Het is ... als één van deze netten verdwijnt.	1. acceptabel	2.97 (1.28)	
	2. onacceptabel	3.55 (1.30)	0.45
11. Bezuinigingen op subsidies voor kunst en cultuur zijn ...	1. wenselijk	3.12 (1.26)	

	2. onwenselijk	3.24 (1.08)	
12. Het bouwen van nieuwe moskeeën in Nederland is...	1. acceptabel	3.20 (1.30)	0.39
	2. onacceptabel	2.72 (1.16)	
13. Iemand met een koophuis mag de rente voor de hypotheek voor de belasting aftrekken. Het behouden van deze regeling is...	1. wenselijk	3.33 (1.14)	
	2. onwenselijk	3.68 (1.01)	
14. Het bedrag dat je betaalt aan een sociale huurwoning moet ... zijn van je inkomen	1. afhankelijk	3.03 (1.24)	
	2. onafhankelijk	3.45 (1.15)	0.35
15. Het is ... dat de regering extra geld uitgeeft voor nieuwe en bredere wegen	1. goed	3.71 (1.06)	0.41
	2. slecht	3.27 (1.10)	
16. De invoering van de kilometerheffing is een ... maatregel om autobezit goedkoper en autogebruik duurder te maken	1. wenselijke	3.07 (1.17)	
	2. onwenselijke	3.21 (1.13)	
17. De maatregel dat mensen automatisch orgaandonor moeten worden tenzij je hier schriftelijk bezwaar tegen maakt, is een .. idee	1. goed	3.67 (1.47)	
	2. slecht	3.79 (1.34)	
18. Euthanasie is toegestaan bij ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Het is .. dat euthanasie onder meer omstandigheden mogelijk wordt	1. wenselijk	2.73 (1.67)	
	2. onwenselijk	3.51 (1.43)	0.50
19. Meer concurrentie tussen zorginstellingen (marktwerking) is ...	1. goed	2.80 (1.20)	
	2. slecht	2.67 (1.19)	
20. Het is .. dat de koningin alleen ceremoniële taken heeft en geen politieke	1. wenselijk	3.41 (1.19)	
	2. onwenselijk	3.35 (1.17)	
21. Het is .. dat kiezers de mogelijkheid krijgen om via een referendum beslissingen van de landelijke politiek terug te draaien	1. wenselijk	3.05 (1.17)	
	2. onwenselijk	2.77 (1.31)	
22. Het moet ... zijn dat mensen in dienst van de overheid tijdens hun werk een hoofddoek dragen	1. verboden	3.03 (1.31)	
	2. toegestaan	3.65 (1.28)	0.48
23. Om geweld tegen te gaan, is het ... dat er zwaardere straffen komen	1. wenselijk	3.79 (1.21)	
	2. onwenselijk	3.97 (1.16)	
24. De overheid moet de teelt en verkoop van softdrugs door coffeeshops ...	1. verbieden	3.61 (1.15)	
	2. toestaan	3.96 (1.06)	
25. Het is ... dat organisatoren van sportevenementen de inzet van de politie zelf betalen	1. redelijk	3.21 (1.14)	
	2. onredelijk	3.20 (1.13)	
26. Nederland geeft geld uit aan ontwikkelingshulp. Het is ... dat hierop bezuinigd wordt.	1. onacceptabel	3.51 (1.13)	
	2. acceptabel	3.25 (1.16)	

27. Forse bezuinigingen op defensie zijn ...	1. wenselijk	3.12 (1.10)	
	2. onwenselijk	3.03 (1.00)	
28. Zeer grote veestallen (megastallen) moeten ... worden	1. verboden	2.84 (1.23)	
	2. toegestaan	2.89 (1.13)	
29. Het is .. dat de belasting op vlees flink omhoog gaat om het milieu te verbeteren	1. goed	3.41 (1.21)	0.55
	2. slecht	2.75 (1.20)	
30. Het is ... dat er in Nederland een tweede kerncentrale komt	1. onacceptabel	2.97 (1.21)	
	2. acceptabel	2.69 (1.28)	

3.2 Pilotstudie 2: stemhulp met meer variatie aan contrasten

In deze tweede pilotstudie werd KiesKompas 2010 als uitgangspunt genomen voor de constructie van het experimentele materiaal. Net als in pilotstudie 1 zijn er verschillende versies van de stemhulp gemaakt: vragen die positief gesteld stonden in de ene versie, stonden negatief geformuleerd in de andere versie.¹

Waar in pilotstudie 1 alleen semantische contrasten (bijv. handhaven-afschaffen) of morfologische contrasten (bijv. afhankelijk-onafhankelijk) gebruikt werden voor de manipulaties, zijn in pilotstudie 2 ook expliciete negaties opgenomen (mag/mag niet). Met het gebruik van expliciete negaties wordt een oerwet in de surveyliteratuur geschonden (Dillman, 2000), die luidt dat expliciete negaties moeten worden vermeden omdat ze de vraag moeilijker te begrijpen maken. Anderzijds wordt dit type negaties vaak genoeg in stemhulpen gebruikt om opname ervan te rechtvaardigen. Een ander verschil met pilotstudie 1 was dat in pilotstudie 2 ook gebruik werd gemaakt van een aantal experimenteel minder zuivere contrasten (“De kinderbijslag moet onafhankelijk blijven van het gezinsinkomen” versus ... “afhankelijk worden van het gezinsinkomen”).

De stemhulpen werden via pen en papier afgenomen op de Universiteit Utrecht. De gemiddelde leeftijd van de in totaal 152 respondenten was 22.5 jaar (SD =

¹ Naast de polariteit van de vraag (positief of negatief) werd in deze tweede pilotstudie ook de antwoordschaal (mét of zonder een geen mening-optie) gevarieerd. Er werd dus gebruik gemaakt van een 2 (positieve of negatieve formulering) x 2 onderzoeksontwerp (met of zonder geen mening-optie). Over het geheel genomen bleek de geen mening-optie bijzonder weinig wordt gekozen: slechts 89 keer van de 4260 mogelijke keren (30 vragen * 152 respondenten). Om die reden rapporteren we in dit artikel alleen het effect van de polariteit van de vraag. De keuzes voor de geen mening-optie zijn voor deze analyses als *missing values* gecodeerd.

4.2). Er deden 72 mannen mee (47%) en 80 vrouwen (53%). Respondenten werden random aan één van de versies van de stemhulp toegewezen. Op basis van de gemeten persoonskenmerken kan worden geconcludeerd dat de randomisatie is geslaagd (respectievelijk $\chi^2 = 0.11$; $df = 1$; $p = .75$; $t = 0.19$; $df = 150$). Dit betekent wederom dat eventuele verschillen in antwoorden toegeschreven kunnen worden aan de gemanipuleerde formulering.

In het totaal blijken antwoorden van respondenten voor 10 van de 25 vragen significant te verschillen door de keuze voor een positieve of negatieve formulering van de vraag (zie Tabel 2). In 9 van de 10 gevallen is het effect in de verwachte richting: respondenten antwoorden vaker “oneens” op een negatief geformuleerde vraag, dan “eens” op een positieve vraag. Dit geldt zowel voor vragen semantische contrasten (vraag 2, 12, 17, 19), als voor vragen waar weliswaar semantische contrasten zijn gebruikt maar de manipulaties iets flexibeler zijn toegepast (vraag 14, 15, 23), als voor vragen met expliciete negaties (vraag 8, 11). Naast de 9 vragen die een effect in de verwachte richting lieten zien, was er 1 vraag (vraag 3) die een effect in de tegenovergestelde richting toonde: respondenten zijn meer geneigd “eens” te antwoorden op de vraag “Mensen die meer verdienen moeten niet meer gaan betalen voor hun ziektekostenverzekering” dan dat zij geneigd zijn “oneens” te antwoorden op de positieve vraag “Mensen die meer verdienen moeten niet meer gaan betalen voor hun ziektekostenverzekering”.

Samenvattend zien we dus, net als in pilotstudie 1, dat valence framing een belangrijke variabele is om in ogenschouw te nemen bij het construeren van een stemhulp: bij ongeveer een op de drie individuele vragen vinden we dat er significant anders wordt geantwoord afhankelijk van de keuze voor een positieve of negatieve formulering van de vraag. In de discussie komen we terug op de implicaties van deze bevinding.

Tabel 2: Gemiddelde score op de 25 gemanipuleerde vragen in pilotstudie 2. Een hogere score staat voor een positievere evaluatie van het attitudeobject (meer eens met de positieve vraag/meer oneens met de negatieve vraag). Bij een significant verschil tussen formuleringalternatieven is de achtergrond van de hoogste score (meest positieve evaluatie van het attitudeobject) gearceerd en de effectgrootte (Cohen's d) berekend.

Vraag	Formulering	Gem (sd)	Cohen's d
1. Er moet .... worden op de zorg om het begrotingstekort te verkleinen	1: bezuinigd	2.61 (1.23)	
	2: niet bezuinigd	2.73 (1.35)	

2. Softdrugs moeten volledig worden ...	1. gelegaliseerd	3.43 (1.48)	
	2. verboden	4.32 (1.09)	0.69
3. Er moeten ... gevangenisstraffen komen	1. hogere	3.59 (1.22)	0.35
	2. geen hogere	3.13 (1.39)	
4. Door de aanleg van meer wegen, zal het fileprobleem ... worden opgelost	1. worden opgelost	2.59 (1.21)	
	2. niet worden opgelost	2.68 (1.24)	
5. Automobilisten moeten ... gaan betalen	1. per kilometer	3.00 (1.34)	
	2. niet per kilometer	3.30 (1.41)	
6. Alle winkels moeten op zondag ... blijven	1. open	3.84 (1.26)	
	2. gesloten	3.87 (1.38)	
7. De bio-industrie moet worden ...	1. toegelaten	2.67 (1.36)	
	2. verboden	2.95 (1.37)	
8. Burgemeesters moeten ... door het volk worden gekozen	1. rechtstreeks	2.83 (1.32)	
	2. niet rechtstreeks	3.35 (1.39)	0.45
9. Nederland moet ... Europese Unie	1. in... blijven	4.43 (0.94)	
	2. ... verlaten	4.48 (1.004)	
10. Zelfdoding met hulp moet worden .... voor ouderen die vinden dat hun leven voltooid is	1. toegelaten	3.75 (1.40)	
	2. verboden	4.15 (1.18)	
11. Mensen die ... verdienen moeten meer gaan betalen voor hun ziektekostenverzekering	1. meer	2.87 (1.36)	
	2. niet meer	3.45 (1.26)	0.44
12. Volwassenen moeten verplicht orgaandonor worden. Dit is een ... maatregel	1. goede	2.51 (1.60)	
	2. slechte	3.50 (1.57)	0.62
13. Om de gezondheidszorg betaalbaar te houden, moet het basispakket van zorgverzekeringen	1. gelijk blijven	3.74 (1.10)	
	2. verkleind worden	3.52 (1.21)	
14. De studiefinanciering moet	1. onaangetast blijven	4.04 (1.22)	
	2. afgeschaft worden	4.51 (0.95)	0.43
15. Het moet verboden worden voor religieuze scholen om openlijk homoseksuele leraren te weigeren	1. toelaten blijven	1.86 (1.36)	
	2. verboden worden	2.89 (1.78)	0.66
16. Bonussen bij banken en bedrijven moeten ... worden belast	1. extra	4.00 (1.26)	
	2. niet extra	4.18 (1.19)	
17. De belastingen voor de hoogste inkomens	1. goed	3.08 (1.33)	

moeten worden verhoogd. Dit is een ... idee	2. slecht	3.60 (1.40)	0.38
18. De kinderbijslag moet ... van het gezinsinkomen	1. afhankelijk worden	3.72 (1.29)	
	2. onafhankelijk blijven	3.39 (1.52)	
19. De AOW-gerechtigde leeftijd moet ... worden	1. verhoogd	3.57 (1.25)	
	2. verlaagd	4.12 (1.00)	0.49
20. Het moet ... om werknemers te ontslaan	1. makkelijker worden	2.92 (1.19)	
	2. moeilijk blijven	2.83 (1.13)	
21. Nederland moet ... laaggeschoolde immigranten ...	1. blijven toelaten	3.21 (1.19)	
	2. geen.. meer toelaten	3.12 (1.31)	
22. Op ontwikkelingssamenwerking mag ...	1. worden bezuinigd	2.70 (1.43)	
	2. niet worden bezuinigd	3.03 (1.43)	
23. Turkije mag ... lid worden van de EU	1. op termijn	3.36 (1.44)	
	2. nooit	3.87 (1.31)	0.36
24. Op kunst en cultuur ... worden bezuinigd	1. mag	3.26 (1.32)	
	2. mag niet	3.32 (1.32)	
25. Het aantal publieke tv-netten moet worden verminderd. Dit is een ... maatregel om te bezuinigen	1. goede	2.99 (1.23)	
	2. slechte	3.19 (1.20)	

4. Issue framing

Over het algemeen wordt valence framing beschouwd als een vorm van framing die alleen de vraagvorm betreft. Bij issue framing ligt de manipulatie minder strikt alleen in de vorm, maar ook in de inhoud. Issue framing is vaak onderzocht in de context van berichtgeving in de media over politieke kwesties; met wat voor invalshoek worden politieke kwesties gebracht? Wat wordt er wel en niet verteld over een bepaalde kwestie? Keuzes hierin hebben – zo blijkt uit onderzoek (bijvoorbeeld De Vreese, 2002; Slothuus & De Vreese, 2010; Valkenburg, Semetko & De Vreese, 1999) – een effect op allerlei factoren, zoals op de selectie van informatie die er wordt onthouden.

Dat blijkt onder andere uit een studie van De Vreese (2004). Hij liet respondenten een nieuwsbericht zien over het toelaten van Polen tot de Europese

Unie. De ene helft van de proefpersonen aan dit onderzoek kreeg te horen dat ze informatie gingen horen over “een meningsverschil tussen twee Tweede Kamerleden over de wenselijkheid van een versnelde toetreding van Polen tot de Europese Unie” (een zogenoemd “conflictframe”). Proefpersonen in een andere conditie kregen te horen dat ze informatie zouden krijgen over “de mogelijke economische en financiële gevolgen van de versnelde toetreding van Polen” (een zogenoemd “economic consequences-frame”). De proefpersonen werd na het zien van het bericht gevraagd hun gedachten en gevoelens over de uitbreiding van de Europese Unie op te schrijven. Frames bleken de richting van de gedachten van kijkers te kunnen sturen: proefpersonen die het nieuwsbericht vanuit een “economic consequences-frame” gezien hadden, schreven bijvoorbeeld veel vaker over de kosten, voordelen en financiële gevolgen van de toetreding van Polen tot de Europese Unie. Kortom, dit onderzoek laat zien dat de manier waarop nieuws gepresenteerd is een effect heeft op de meningen die proefpersonen rapporteren over politieke onderwerpen.

De effecten van dit soort framing zijn in een vragenlijstcontext nog vrij weinig onderzocht. Een veelgeciteerd onderzoek naar issue framing in vragenlijsten is Smith (1987). Hij bekeek in diverse experimenten of respondenten anders reageren op een vraag over sociale overheidsuitgaven naar “welfare” vs. een vraag over “assistance for the poor” (of andere varianten, zoals “the unemployed”). Steeds was men positiever over steun als deze niet gelabeld werd als “welfare”.

Volgens Sniderman en Theriault (2004) ligt de oorzaak van dit effect van issue framing in het feit dat burgers over het algemeen ambivalente meningen hebben over politieke onderwerpen. Ze kennen de voors en tegens van de meeste kwesties; bijvoorbeeld, hulp aan de armen is sociaal goed, maar het kost ook geld. Als ze door framekeuze een van de aspecten van het onderwerp benadrukt wordt, worden ze daardoor gestuurd in de manier waarop ze over die voors en tegens nadenken. Sniderman en Theriault (2004) laten dit zien in een politieke vragenlijst-context waarin ze respondenten vroegen of die vonden dat de overheid meer geld moest uitgeven aan arme mensen. In de ene conditie werd daaraan een “higher taxes frame” toegevoegd (“even if it means higher taxes”) en in een andere conditie werd dezelfde vraag vanuit een “getting ahead”-frame gesteld (“so they <poorer people> can have a better chance of getting ahead in life”). De resultaten van dit onderzoek lieten zien dat proefpersonen meer geneigd waren vóór het verhogen van de overheidsbijdragen te zijn als ze de vraag in het “getting ahead”-frame hadden gelezen.

Hoewel uiteenlopend qua perspectief en benadering blijkt zowel in de studie van De Vreese (2004) als in de studies van Smith (1987) en Sniderman en Theriault (2004) dat de invalshoek waarmee een onderwerp wordt gepresenteerd een effect heeft op de precieze aspecten van dat onderwerp die worden geactiveerd en/of onthouden. Die variatie in invalshoek kan in stembulpen op vele manieren geëffectueerd worden. In de pilotstudie die wij hieronder presenteren, kozen wij ervoor de kopjes waaronder een vraag werd gepresenteerd, te variëren. In KiesKompas worden de stellingen onder een inhoudelijk thema geschaard, zoals “Werk en Inkomen” of “Economie en Financiën” (zie sectie 2 van dit artikel). Daarmee wordt eigenlijk een inhoudelijk frame aan de stelling toegevoegd. Onder welk frame een vraag wordt geplaatst, blijkt geen wet van Meden en Perzen. Zo werd een vraag over het al dan niet afschaffen van de basisbeurs in 2010 onder het kopje “Onderwijs” geplaatst, terwijl een vraag over hetzelfde onderwerp in 2012 onder het thema “Inkomen” viel. Wat is het effect van dit soort keuzes? Om op die vraag een antwoord te krijgen, presenteren we in paragraaf 4.1 een pilotstudie.

4.1 Pilotstudie naar het effect van issue framing

In deze derde pilotstudie werd wederom KiesKompas 2010 als uitgangspunt genomen. Voor 16 van de 30 stellingen die in deze stembulpen waren opgenomen, is naast het originele thema waaronder de stelling geschaard werd nog een tweede thema geconstrueerd. Dit werd deels gedaan door te kijken naar een inhoudelijk classificatie van vergelijkbare stellingen in voorgaande jaren, en in verkiezingsprogramma’s van politieke partijen, en deels op gevoel. Uiteindelijk bleken veel stellingen (bijvoorbeeld, “Mensen die meer verdienen moeten meer betalen voor hun zorgverzekering dan mensen die minder verdienen”) zowel onder een economisch kopje te kunnen worden geplaatst (zoals “inkomen”) als onder een meer sociaal kopje (zoals “zorg”). Voor alle 16 gemanipuleerde stellingen wordt verwezen naar Tabel 3.

De gemanipuleerde stellingen werden gepresenteerd in twee versies van een stembulpen met 30 stellingen in totaal; er waren dus 14 stellingen waarvan het issue frame niet gemanipuleerd was. In totaal kregen 134 respondenten één van de twee versies van de stembulpen in te vullen. De respondenten zijn benaderd via verschillende bedrijven, zoals een afvalreinigingsbedrijf en een ziekenhuis. Zij werden altijd aselekt aan een van de versies van het experiment toegewezen. Er deden 90 mannen (67%) en 44 vrouwen (33%) mee aan dit onderzoek. Op basis van leeftijd en geslacht waren

proefpersonen gelijk verdeeld over de twee versies van de vragenlijst (respectievelijk $\chi^2 = 0.01$; $df = 1$; $p = .91$ en $\chi^2 = 5.50$; $df = 9$; $p = .79$). Dat betekent dat een eventueel significant verschil tussen versies vrijwel zeker is toe te schrijven is aan de manipulatie van de kopjes boven de vraag.

In Tabel 3 staan de gemiddelde antwoorden voor de gemanipuleerde vragen weergegeven. Respondenten blijken op twee van de zestien stellingen significant andere antwoorden te geven door de keuze voor een bepaald kopje boven de vraag. Voor de vraag over ziektekostenverzekering (stelling 7) geldt dat meer respondenten geneigd zijn te zeggen dat mensen met hoge inkomens meer zorgpremie moeten betalen als deze vraag onder het thema “zorg” staat dan wanneer deze onder het thema “inkomen” staat ($t(131) = 2,32$, $p = .02$). Voor stelling 9 over het wel of niet afschaffen van de basisbeurs voor de master geldt dat respondenten de basisbeurs eerder willen handhaven, als deze stelling onder het thema “onderwijs” staat in vergelijking tot het thema “inkomen” ($t(123.5) = 1.99$, $p = .049$). Kortom: voor beide stellingen geldt dat er politiek socialer (“linkser”) wordt geantwoord als er een sociaal kopje boven de stelling staat in vergelijking met een kopje waarin de nadruk op financiën wordt gelegd.

Al met al lijken de effecten van issue framing in dezelfde richting te wijzen. Er zijn echter slechts twee effecten van issue framing gevonden in deze studie. De effecten van issue framing zijn dus aanzienlijk geringer dan die van valence framing.

Tabel 3: Het effect van issue framing in pilotstudie 3. Een hogere score staat voor een positievere evaluatie van het attitudeobject. Bij een significant verschil tussen formuleringalternatieven is de achtergrond van de hoogste score (meest positieve evaluatie van het attitudeobject) gearceerd.

Vraag	Issue frame	Gem (sd)	Cohen's <i>d</i>
1. Iedereen mag in het openbaar zeggen zomaar alles zeggen wat hij wil	1: Veiligheid	2.66 (1.01)	
	2: Bestuur	2.77 (1.08)	
2. Softdrugs moeten volledig worden gelegaliseerd	1: Veiligheid	3.23 (1.21)	
	2: Bestuur	3.27 (1.09)	
3. De hoogte van de gevangenisstraffen moet omhoog	1: Veiligheid	3.44 (1.13)	
	2: Bestuur	3.71 (0.88)	
4. De maximum snelheid op snelwegen moet omhoog naar 130 km/u	1. Milieu	3.34 (1.12)	0.33
	2. Veiligheid	2.94 (1.30)	

5. In Nederland mogen nieuwe kerncentrales komen	1. Milieu	2.91 (1.37)	
	2. Veiligheid	2.55 (1.14)	
6. Het meldpunt over Midden- en Oost-Europeanen moet blijven bestaan	1. Bestuur	1.80 (0.93)	
	2. Immigratie/ Integratie	2.00 (1.19)	
7. Mensen die meer verdienen moeten meer betalen voor hun zorgverzekering dan mensen die minder verdienen	1. Zorg	3.27 (1.11)	
	2. Inkomen	2.80 (1.21)	
8. Het persoonsgebonden budget moet gelijk blijven	1. Zorg	3.52 (0.81)	
	2. Inkomen	3.49 (0.99)	
9. De basisbeurs voor de master moet gehandhaafd blijven	1. Onderwijs	3.89 (0.75)	0.84
	2. Inkomen	3.59 (0.91)	
10. Bonussen bij banken en bedrijven moeten extra worden belast	1. Inkomen	2.18 (1.10)	
	2. Werk	2.04 (1.24)	
11. De kinderbijslag moet afhankelijk van het gezinsinkomen bepaald worden	1. Inkomen	2.60 (1.12)	
	2. Zorg	2.72 (1.22)	
12. De AOW-gerechtigde leeftijd moet gehandhaafd blijven op 65 jaar	1. Werk	3.28 (1.20)	
	2. Bestuur	3.12 (1.21)	
13. De duur van een WW-uitkering voor werklozen moet gelijk blijven	1. Werk	3.24 (1.11)	
	2. Inkomen	3.09 (1.21)	
14. De inkomensgrens van sociale huurwoningen moet worden verhoogd	1. Wonen	2.81 (0.83)	
	2. Inkomen	2.65 (0.91)	
15. Nederland moet laaggeschoolde immigranten toelaten	1. Immigratie/ Integratie	2.85 (1.05)	
	2. Onderwijs	2.50 (1.06)	
16. Nederland moet een tweede gevechtsvliegtuig van het type JSF (Joint Strike Fighter) aanschaffen	1. Buitenlands beleid	2.51 (1.15)	
	2. Veiligheid	2.22 (1.06)	

6. Discussie

Op 1 september 2012 is het VAVI-project van NWO gestart. Dit project heeft als doel om in de context van een stembulp de effecten van verschillende formuleringskeuzes te onderzoeken. In dit artikel hebben we gerapporteerd over drie pilotstudies die in het

kader van het VAVI-project zijn uitgevoerd. In twee van deze studies werd het effect onderzocht van valence framing, oftewel vraagpolariteit (“Het begrotingstekort mag meer dan 3% bedragen” vs. “... mag *niet* meer dan 3% bedragen”); in één pilotstudie werd het effect van issue framing onderzocht, oftewel, van de inhoud van kopjes boven de vraag (staat een vraag over niqabs bijvoorbeeld onder het kopje ”veiligheid” of onder een kopje ”immigratie”?). We bespreken hieronder allereerst de belangrijkste resultaten van deze studies. Vervolgens gaan we in op de implicaties voor vervolgonderzoek op het gebied van valence framing en issue framing. Daarna sluiten we af met een kort overzicht van andere plannen voor toekomstig onderzoek binnen het VAVI-project.

Valence framing. Een effect van vraagpolariteit bleek gemiddeld voor één op de drie vragen op te treden. Deze effecten zijn in driekwart van de gevallen in dezelfde richting: respondenten antwoorden vaker “oneens” op negatieve vragen, dan “eens” op positieve vragen. Deze bevindingen komen overeen met eerder onderzoek naar het effect van vraagpolariteit in surveys in plaats van in VAAs. Ook in surveys blijkt dat een effect van formulering voor ongeveer eenderde van de vragen optreedt (vergelijk: Holleman, 2000). Hoewel variatie bestaat, drukken respondenten zich dan meestal positiever uit als de vraag negatief gesteld staat (Kamoen, Holleman & Van den Bergh, 2007).

Op basis van de resultaten van deze pilotstudies kan gesteld worden dat vraagpolariteit een belangrijke variabele is om rekening mee te houden bij de constructie van een stemhulp. We kunnen op grond van de hier gepresenteerde resultaten echter niet zeggen welke formulering de voorkeur verdient. Het beste advies lijkt daarom te zijn de polariteit van de vragen af te wisselen. In het geval van KiesKompas, die vragen aggregeert over dimensies, is dat met name van belang. Als KiesKompas immers alle – laten we zeggen – links gestelde vragen negatief zou formuleren, zouden stemhulpgebruikers gemiddeld genomen “linkser” ogen dan wanneer de stellingen positief gesteld zouden staan.

De resultaten van deze pilotstudies hebben naast een praktische waarde ook relevantie voor de theorievorming rondom valence framing. Als in eerdere studies het effect van polariteit is onderzocht, werden altijd semantische of morfologische contrasten gebruikt om positieve en negatieve vraagvarianten te maken (bijvoorbeeld: toelaten/verbieden; belangrijk/onbelangrijk). In de context van een stemhulp bleek het niet altijd mogelijk om met dit soort tegenstellingen positieve en negatieve

vraagvarianten te maken. Daarom zijn soms ook expliciete negaties, en minder zuivere manipulaties toegepast. Ondanks deze verschillen lijken de effecten van formulering in zelfde mate en in dezelfde richting op te treden. Als dit onderzoek op grotere schaal wordt herhaald, blijft het dus zinvol om een veelheid aan contrasten te blijven gebruiken; op die manier kan onderzoek naar valence framing in stembulpen bestaande conclusies ook op het gebied van de gekozen operationaliseringen van positiviteit vs. negativiteit verbreden.

Een andere manier waarop vervolgonderzoek naar valence framing in stembulpen bestaand onderzoek kan aanvullen, ligt in het verder uitdiepen van het verschil tussen een linguïstisch versus inhoudelijk positieve dan wel negatieve vraag. In eerder onderzoek naar valence framing werd altijd de linguïstische vorm als leidend beschouwd om te bepalen of een vraag positief dan wel negatief gesteld is. Hierbij werd, zover wij weten, nooit rekening gehouden met de inhoudelijk positieve dan wel negatieve lading van een vraag voor een individuele respondent. Een vraag als “Bonussen bij bedrijven en banken moeten meer worden belast” werd dus bijvoorbeeld altijd geanalyseerd als positieve vraag (omdat “meer” linguïstisch en evaluatief positief is, onafhankelijk van context; zie Horn, 1989; Hamilton & Deese, 1971). Echter, afgezien van de linguïstische polariteit van een vraag, is het natuurlijk zo dat deze vraag inhoudelijk gezien een positieve evaluatie oproept bij de ene respondent en een negatieve evaluatie bij de andere respondent; voor een linksgeoriënteerde kiezer roept het woord “bonussen” misschien meteen een negatieve evaluatie of emotie op (zie hierover ook Van Berkum, Holleman, Nieuwland, Otten & Murre, 2009) en is de vraagvariant met “meer belasten” in lijn met de eigen evaluatie en dus positief, maar voor een bankdirecteur die graag veel geld verdient is deze vraag in de formulering “meer belasten” uiteraard negatief gesteld. Deze interactie tussen de linguïstische en inhoudelijke polariteit van een vraag is nog niet eerder onderzocht. Een stembulp biedt voor het onderzoeken van deze interactie een ideale context, omdat alleen die stellingen voor de stembulp worden geselecteerd die voldoende controversieel zijn en er dus voor elke stelling een goede balans is tussen de hoeveelheid gebruikers die het “eens” en “oneens” zijn met een stelling. Ook in die zin bieden VAAs dus een uitgelezen mogelijkheid om bestaand onderzoek naar valence framing theoretisch aan te vullen.

Issue framing. Naast het effect van valence framing is ook het effect van issue framing onderzocht. Dit is in de context van een stembulp geoperationaliseerd door

dezelfde vragen onder verschillende inhoudelijke kopjes te plaatsen. In de pilotstudie over dit onderwerp kon voor 2 van de 16 gemanipuleerde vragen een effect van framing aangetoond worden. In beide gevallen gold dat respondenten meer geneigd zijn om links te antwoorden als de vraag onder een sociaal kopje geplaatst werd.

Op basis van deze twee effecten gevonden in deze ene studie is het te voorbarig om conclusies over issue framing in stembulpen te trekken. Om goede uitspraken te doen over het effect van deze framemanipulatie, zou het onderzoek herhaald moeten worden in een wat grotere steekproef waarbij dan meteen wordt gecontroleerd, bijv. met een eye-tracker, of de kopjes boven de vraag überhaupt door gebruikers worden opgemerkt. Vervolgonderzoek kan zich ook richten op het vinden van een sterkere manier dan via kopjes om issue framing te manipuleren.

Los van de operationalisering van issue framing, is het belangrijk in vervolgstudies aandacht te besteden aan de vraag of en hoe voor deze VAA-context meer generieke frames geselecteerd kunnen worden. In deze pilotstudie zijn voornamelijk op basis van gevoel twee relevante frames voor iedere vraag geconstrueerd. Om te bekijken of stembulpengebruikers daadwerkelijk linkser gaan antwoorden bij een links thema zou vooronderzoek gedaan moeten worden naar wat dan linkse en rechtse frames voor bepaalde thematieken zijn. Dit kan bijvoorbeeld vastgesteld worden door partijprogramma's van respectievelijk linkse en rechtse partijen uitgebreider inhoudelijk te analyseren.

Binnen het VAVI-project is ons doel om de effecten van framing niet alleen in geconstrueerde stembulpen te meten (zoals in de pilotstudies), maar vooral ook in echt bestaande stembulpen zoals die in verkiezingstijd door burgers online gebruikt worden. We zullen ons dan niet alleen beperken tot de – wellicht oppervlakkige - effecten van framing op de antwoorden, maar onderzoeken dan ook de effecten van framing op het advies dat de stembulp geeft, op de attitudes van de gebruikers ten aanzien van de besproken issues en de daaruit voortvloeiende stemintenties, en op het (gevoelde) begrip van de politiek. Doordat het experiment dan zal plaatsvinden in verkiezingstijd, als burgers daadwerkelijk op zoek zijn naar stemadvies en om dié reden de stembulp invullen, zullen de verkregen gegevens een sterkere ecologische validiteit hebben dan in de pilots die hier zijn gepresenteerd.

Ander experimenteel vervolgonderzoek binnen het VAVI-project. In het VAVI-project zullen we ons niet alleen tot de effecten van framing beperken. In vervolgonderzoek zullen we ons ook bezighouden met kenmerken van de

antwoordschaal, en dan met name het al dan niet opnemen van een ‘geen mening’-optie. Uit onderzoek van Bishop, Tuchfarber, en Oldendick, (1986) naar zogenoemde non-attitudes blijkt hoe relevant de manier is waarop mensen in een gestandaardiseerde vragenlijst het ontbreken van een mening kunnen uitdrukken. In de praktijk blijkt dat Stemwijzer en Kieskompas allebei een oneven aantal schaalpunten aanbieden (zij het met een verschillend aantal schaalpunten en met verschillende labels voor de middelste antwoordoptie) en daarnaast een optie geven om de vraag “over te slaan” (Stemwijzer) of “geen mening” te kiezen (KiesKompas). Daarnaast biedt KiesKompas aan het eind de kans een heel setje vragen buiten de analyse te houden. Het is onduidelijk of en hoe stemhulp-invullers gebruikmaken van deze mogelijkheden. Verkennende kwalitatieve onderzoeken onder KiesKompas-gebruikers suggereren dat regelmatig het middelpunt wordt gekozen om eigenlijk uit te drukken dat men over dat onderwerp geen mening heeft. Daarnaast is er de meer fundamentele vraag wat de effecten zijn van het al dan niet opnemen van dergelijke “vluchtopties” voor het bepalen van een inhoudelijke mening – zou een stemhulp de gebruiker niet pas echt helpen als de hulp de gebruiker wat meer dwingt, en helpt, om zich een mening te vormen over elk van de stellingen?

Beschrijvend vervolgonderzoek binnen het VAVI-project. Naast experimenteel onderzoek naar vormkenmerken van VAAs, zullen we binnen het VAVI-project ook een groot aantal beschrijvende onderzoeken uitvoeren. Ten eerste is er, ondanks de groeiende populariteit van stemhulpen in Nederland en daar buiten, nog weinig bekend over degenen die stemhulpen gebruiken. Wie zijn eigenlijk de gebruikers van VAAs, wat zijn hun doelen zijn als ze een stemhulp invullen, en in welke mate vinden zij dat hun doelen behaald worden? Op basis van een antwoord op die vraag kunnen we vervolgens reflecteren op de bredere vraag of stemhulpen vooral gebruikt worden door de toch al politiek geïnteresseerde burgers, of veel meer door degenen die juist nog weinig politieke kennis bezitten.

Ten tweede biedt de context van stemhulpen een heel interessante mogelijkheid om te onderzoeken hoe frames tot stand komen. We kunnen op basis van literatuurstudie en analyse van partijprogramma’s proberen vast te stellen wat in een bepaalde context relevante valence frames en issue frames zijn om een bepaald issue te bespreken of bevragen, maar nog veel boeiender is om vast te stellen in wat voor termen (frames) deze issues spontaan worden besproken en bediscussieerd door de relevante stakeholders rondom stemhulpen, zoals de betrokken politieke partijen.

Zowel KiesKompas als Stemwijzer kennen in de constructiefase discussiemomenten met het team van stemhulpbouwers en met afgevaardigden van de politieke partijen. In hoeverre zijn framekeuzes dan impliciet of expliciet aan de orde? Op welke manier worden die aan de orde gesteld, en hoe wordt daarover overeenstemming bereikt? Dit zullen wij trachten te onderzoeken tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 in Utrecht.

Ten derde zullen we binnen het VAVI-project meer beschrijvend onderzoek uitvoeren via de hardopwerkmethode (Ericsson & Simon, 1993). Daarin zullen we monitoren hoe gebruikers omgaan met stemhulpen, hoe zij de stellingen begrijpen en hoe zij het verkregen advies interpreteren. Een eerste verkennende studie onder ruim 20 gebruikers van KiesKompas tijdens de Tweede Kamer-verkiezingen van 2012 heeft al veelbelovende resultaten opgeleverd, ook met betrekking tot mogelijke verbeterpunten in heel concrete vormgevingskeuzes van het instrument. Zo bleek bijvoorbeeld dat veel respondenten de “geen mening”-knop van KiesKompas niet vonden opvallen door het kleurgebruik. Dat is een concreet vormgevingsaspect dat stemhulpbouwers mee kunnen nemen in het ontwerp van een volgende stemhulp. We hopen dat onze toekomstige onderzoeken naast theoretische verdieping, meer van dit soort praktisch relevante onderzoeksresultaten op zal leveren.

Eindnoot

De auteurs danken de BA-groep Tekstontwerp en Overtuigingskracht 2 aan de Universiteit Utrecht uit blok 4 van het studiejaar 2011-2012 voor hun gedreven onderzoek naar de effecten van formuleringsvariatie in stemhulpen. Samen met de MA-scriptie van Esther Hertog (2012) naar het effect van valence framing en issue framing in KiesKompas waren zij de enthousiaste pioniers op dit nieuwe onderzoeksterrein. Met name de scriptie van Esther Hertog (bureauanalyse en experiment naar issue framing) en de eindverslagen van Sophia Barmentlo, Marlous ten Berge en Jenneke Dijk (pilotstudie 1) en Marianne Verkade, Joëlle Dirksz en Kirsten van Spronsen (pilotstudie 2) waren concrete bouwstenen voor dit artikel. Dit artikel is daarnaast deels gebaseerd op de aanvraag van het VAVI-project bij NWO. Bregje Holleman en Claes de Vreese waren inhoudelijk verantwoordelijk voor de theoretische inbedding van dit project. De hier gerapporteerde pilotstudies werden uitgevoerd onder leiding van Bregje Holleman.

Referenties

- Adriaansen, M, Van Praag, P., & De Vreese, C. H. (2011). Substance matters. How news content can reduce political cynicism. *International Journal of Public Opinion Research*, 22(4), 433-457.
- Bishop, G.F., Tuchfarber, A.J., & Oldendick, R.W. (1986). Opinions on fictitious issues: the pressure to answer survey questions. *Public Opinion Quarterly*, 50, 240-250.
- Cedroni, L., & Garzia, D. (2010). *Voting Advice applications in Europe. The state of the art*. Napoli: Scriptaweb
- De Graaf, J. (2010). The irresistible rise of Stemwijzer. In: L. Cedroni & D. Garzia (Eds.). *Voting advice applications in Europe: the state of the art* (pp. 35-46). Napoli: Scriptaweb.
- De Vreese, C. H. (2002). *Framing Europe: Television news and European integration*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
- De Vreese, C.H. (2004). The effects of frames in political television news on audience perceptions of routine political news. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 81, 36-52.
- De Vreese, C. H., Boomgaarden, H. G., & Semetko, H. A. (2011). (In)direct framing effects: The effects of news media framing on public support for Turkish membership in the European Union. *Communication Research*, 38, 179-205.
- Dillman, D.A. (2000). *Mail and internet surveys. The tailored design method*. John Wiley and sons: New York.
- Ericsson, K., & Simon, H. (1993). *Protocol Analysis: Verbal Reports as Data* (2nd ed.). Boston: MIT Press.
- Garzia, D. (2010). The effect of VAAs on user's voting behaviour: an overview. In L. Cedroni & D. Garzia (Eds.). *Voting Advice Applications in Europe. The state of the art* (pp. 13-35). Napoli: ScriptaWeb.
- Hamilton, H.W., & Deese, J. (1971). Does linguistic marking have a psychological correlate? *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 10, 707-714.
- Holleman, B.C. (2000). *The forbid/allow asymmetry. On the cognitive mechanisms underlying response effects in surveys*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi Publishers.
- Holleman, B.C. (2006). The meanings of 'yes' and 'no'. An explanation for the forbid/allow asymmetry. *Quality and Quantity*, 40, 10-38.
- Horn, L.R. (1989). *A natural history of negation*. Chicago: Chicago University Press.

- Kamoen (2012). *Positive versus negative. A cognitive perspective on wording effects for contrastive questions in attitude surveys*. Utrecht: LOT dissertation series.
- Kamoen, N., Holleman, B.C., & Van den Bergh, H. (2007). Hoe gemakkelijk is een niet moeilijke tekst? Een meta-analyse naar het effect van vraagformulering bij het meten van tekstwaardering. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 29, 314-330.
- Krouwel, A.P.M., Vitiello, T., & Wall, M. (2012). The practicalities issuing vote advice: a new methodology for profiling and matching. *International journal of electronic governance*, 5, 223-243.
- Levin, I.P., & Gaeth, G.J. (1988). Framing of attribute information before and after consuming the product. *Journal of Consumer Research*, 15, 374-378.
- Levin, I.P., Schneider, S.L., & Gaeth, G.J. (1998). All frames are not created equal: A typology and critical analysis of framing effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 76, 149-188.
- Marks, G., Hooghe, L., Steenbergen, M.R., & Bakker, R. (2007). Crossvalidating data on party positioning on European Integration. *Electoral studies*, 26, 23-38.
- Mair, P. (2008). Electoral volatility and the Dutch party system: a comparative perspective. *Acta Politica*, 43, 235–253.
- Slothuus, R., & De Vreese, C. H. (2010). Political parties, motivated reasoning and issue framing effects. *Journal of Politics*, 72, 630–645
- Smith, T.W. (1987). That which we call welfare by any other name would smell sweeter an analysis of the impact of question wording on response patterns. *Public Opinion Quarterly*, 51, 1, 75-83
- Sniderman, P.M., & Theriault, S.M. (2004). The structure of political argument and the logic of issue framing. In: W.E. Saris & P.M. Sniderman (Eds.). *Studies in public opinion. Attitudes, nonattitudes, measurement error, and change* (pp. 133–165). Princeton, NJ: Princeton University Press
- Valkenburg, P.M., Semetko, H. A., & De Vreese, C.H. (1999). The effects of newsframes on readers thoughts and recall. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 81, 36-52.
- Van Berkum, J.J.A., Holleman, B.C., Nieuwland, M., Otten, M., & Murre, J. (2009). Right or wrong? The brain's fast response to morally objectionable statements. In: *Psychological Science*, 20, 1092 -1099

- Van den Berg, H., Mehciz, M.A.J., Houtkoop-Steenstra, J.P. & Holleman, B.C. (2002). *Opinie-maken of opinie-meten: de rol van stellingvragen in markt- en opinieonderzoek*. Amsterdam: Stichting voor Culturele Studies.
- Van Praag (2007). *De stemwijzer: hulpmiddel voor de kiezers of instrument van manipulatie*. Amsterdam: lezing Amsterdamse Academische Club 24-05-2007.
- Walgrave, S. Nuytemans, M. & Pepermans, K. (2009). Voting Aid Applications and the effect of statement selection. *West European Politics*, 32, 1161-1180.